

Добролюбська Ю. А.

*ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»*

СОЦІАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ В ІСТОРИОГРАФІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ «АННАЛІВ»

Добролюбська Ю. А. Соціальна пам'ять в історіографічній традиції «Анналів»

Проаналізоване дослідницьке поле соціальної пам'яті в історіографічній традиції анналістів. Виходячи з класичної субстанціальної метафізичної установки та віри в тотальність історичного процесу анналісти роблять ставку на найміцніші традиції та уявлення колективної свідомості, що звільняються від ідеологічного нальоту пізніх епох в екстремальній ситуації. Це дозволяє подолати велику тимчасову дистанцію і не тільки претендувати на об'єктивне вивчення минулого, а й передбачити найбільш стійкі пріоритети в майбутньому.

Традиції колективної пам'яті та актуальні ідеї справжнього, пов'язані між собою, є підставою будь-якого суспільства. Суспільство інтерпретує або навіть знає минуле тільки через сьогодення.

Історичне пояснення не обмежується пошуком початку або витоків, а спрямоване на виявлення необхідності, на пояснення явища в певному місці, в певний час, з огляду на високу інерційність і континуальність соціальних традицій.

Ключові слова: менталітет, соціальна пам'ять, колективна пам'ять, традиція, культурно-історичний феномен.

Добролюбская Ю. А. Социальная память в историографической традиции «Анналов»

Проанализировано исследовательское поле социальной памяти в историографической традиции анналистов. Исходя из классической субстанциальной метафизической установки и веры в тотальность исторического процесса анналисты делают ставку на крепкие традиции и представления коллективного сознания, которые освобождаются от идеологического налета поздних эпох в экстремальной ситуации. Это позволяет преодолеть большую временную дистанцию и не только претендовать на объективное изучение прошлого, но и предусмотреть наиболее устойчивые приоритеты в будущем.

Традиции коллективной памяти и актуальные идеи настоящего, связанные между собой, является основанием любого общества. Общество интерпретирует или даже знает прошлое только через настоящее.

Историческое объяснение не ограничивается поиском начала или истоков, а направлено на выявление необходимости, на объяснение явления в определенном месте, в определенное время, учитывая высокую инерционность и континуальность социальных традиций.

Ключевые слова: менталитет, социальная память, коллективная память, традиция, культурно-исторический феномен.

Dobrolyubska Y. Social memory in the historiographical tradition of Annals

The purpose of this article is to analyze the research field of social memory in the historiographical tradition of the Annalist.

M. Block uses the material of social psychology, ethnographic, sociological research, does not shy away from his own philosophical generalizations, expressed as hypotheses. Everyday life, mentality are important for Blok, but not as an end in itself, but as a means of meaningful (holistic, systematic) comprehension of the investigated historical phenomenon. In terms of modern methodology, M. Block uses the systemic-historical approach, legitimizes it in a historical study,

considering the evolution of a particular cultural-historical phenomenon not isolated, but in relation to other elements of the social structure, showing the need for its rooting under certain preconditions and circumstances. An explanation of one element of the social structure of the historian carries out by identifying the connection with social differentiation, the dependence of some social factors on others, and all together – with the prevailing forms of social consciousness.

M. Block is based on the classic substantive metaphysical setting and the belief in the totality of the historical process.

The memory of tradition in this case becomes decisive.

The initial hypothesis relies on the strongest traditions and representations of the collective consciousness that are freed from the ideological raid of the late epochs in an extreme situation, which allows to overcome a large temporal distance, and not only to pretend to objective study of the past, but also to anticipate the most sustainable priorities in the future.

Memoir is not a passive contemplation of pictures, but, in essence, is a restoration of the past, and it is possible only on the basis of material (concepts, forms of language, etc.), prepared by many other people.

However, M. Block himself prefers to talk about «collective memory» as a collective representation or consciousness.

The traditions of collective memory and the actual ideas of the present, interconnected, are the basis of any society. The society interprets or even knows the past only through the present.

Historical explanation is not limited to the search for beginning or leakage, but aimed at identifying the need to explain the phenomenon in a certain place at a certain time, given the high inertia and contingency of social traditions.

Key words: mentality, social memory, collective memory, tradition, cultural-historical phenomenon.

Постановка проблеми. У 1925 році була опублікована робота М. Блока «Королі-чудотворці», початок написання якої відноситься ще до 1912 р. Ця публікація отримала притягнула увагу та отримала схвальні відгуки лише у другій половині ХХ століття. У передмові до її видання Ж. Ле Гофф наводить оцінку Ж. Дюбі, згідно з якою М. Блок показав, що «глибинна природа соціальних обставин полягає в їх ментальному характері» і закликав «продовжити роботу над створенням тієї історії ментальностей, яку сам Блок розробляти не став, але яку рівно півстоліття тому започаткував саме він» [8]. Ту ж заслугу М. Блока – початок розробки історії ментальностей – зазначає в цій роботі Блока і сам Ж. Ле Гофф. Автор передмови визначає і зміст, який, на його думку, є основним для історії ментальностей, політичної, історичної антропології та історичної психології і ототожнює його з фразою М. Блока: «Віра в диво виникла тому, що всі цього жива очікували» [2, с. 578].

Аналіз публікацій. Ж. Ле Гофф побачив інновацію М. Блока в тому, що він пов'язав «співвідношення між теорією і практикою еліти, з одного боку, і віруваннями, ментальністю «простих смертних», з іншого ... Традиційна історія ідей позитивістського або ідеалістичного спрямування (німецька *Geistesgeschichte*), яка витає в хмарах ідей або перебуває на вершинах суспільства, тут безсила» [8]. Вказує на авторський пафос історії ментальностей, на думку Ж. Ле Гоффа, і багаторазове (19 разів) вживання Блоком синонімів термінів «колективна свідомість», «менталітет». Посилаючись на Ж. Дюбі, Ж. Ле Гофф цитує Блонделя: «немає сенсу шукати “загальні форми відчуття, мислення і дії”». Інакше кажучи, Блондель

закликав до створення диференційованої історії, історії ментальності та поведінки в різні епохи та в різних регіонах» [8]. Очевидно, ця думка психолога Ш. Блонделя («Вступ в колективну психологію», 1929), робота якого вийшла на чотири роки пізніше «Королів-чудотворців», згідно з Ж. Ле Гоффом, є адекватною тому, що розумів під історією ментальностей М. Блок. А. Я. Гуревич довів цю логіку «модернізованої», але цілком зрозумілої інтерпретації «Королів-чудотворців» до логічного кінця. У післямові він підвів «підсумок» раннього дослідження М. Блока: «воно спрямоване не на відкриття будь-яких універсальних законів і повторюваних моделей, але на виявлення індивідуального та неповторного» [7].

Мета цієї статті – проаналізувати дослідницьке поле соціальної пам'яті в історіографічній традиції анналістів.

Вдумливий аналіз думок М. Блока в «Королях-чудотворців» з приводу аспектів, щодо яких складалася проблематика «історії пам'яті», не знаходить підтвердження наведених інтерпретацій. М. Блок цілком виразно висловив предметне поле свого історичного дослідження: «досліджувати цілющі обряди і, в більш загальному вигляді, розуміння королівської влади, що в них виражається». При цьому потрібно зацентувати, що М. Блок в цій роботі намітив і здійснив саме історичне дослідження, а не антропологічне, соціально-психологічне, соціологічне, політологічне, культурологічне чи філософське. У цій роботі немає ні антропологічного послідовного дослідження природи людини, ні її екзистенції; в ній немає дослідження суспільної свідомості, психологічно пофарбованого національного менталітету; в ній немає політологічного, соціологічного дослідження надбудовних інститутів і соціальних груп. Тим більше в ній немає культурологічного дослідження в тому розмитому розумінні, який представники дисципліни в неї вкладають, запозичуючи в довільному порядку методологічний апарат історії, філософії та інших споріднених галузей. У цій роботі є тільки історія. Причому історія як в суто емпіричному сенсі дослідження (або навіть розслідування) інформації, що витягується з історичних джерел різного ступеня достовірності, так і в сенсі тієї історії, яка пізніше буде названа М. Блоком як «розуміюча історія», і до якої в міру сил повинен прагнути історик.

М. Блок використовує матеріал соціальної психології, етнографічних, соціологічних досліджень, не цурається і власних філософських узагальнень, висловлених в якості гіпотез. Повсякденність, ментальність важливі для Блока, але не як самоціль, а як засіб осмисленого (цілісного, системного) осягнення досліджуваного історичного явища. У термінах сучасної методології М. Блок використовує системно-історичний підхід, легітимізує його в історичному дослідженні, розглядаючи еволюцію конкретного культурно-історичного явища не відособлено, а у відношенні до інших елементів соціальної структури, виявляючи необхідність («чому цілющий обряд виник в якийсь певний момент, не раніше і не пізніше») його вкорінення за певних передумов і обставин. Пояснення одного елемента соціальної структури – інституціалізованого ритуалу – історик здійснює за допомогою виявлення зв'язку із соціальною диференціацією, залежністю одних соціальних факторів від інших, і всіх разом

– з пануючими формами суспільної свідомості. У такій історії «влада не поставала б відірваною від своїх обрядових основ, від своїх образів і уявлень». Власне «розуміючою» історія стає завдяки «активній позиції упорядкування матеріалу», завдяки тому, що невідоме включається в систему вже відомих відносин та залежностей. «Знання фрагментів, вивчених окремо один за іншим, ніколи не приведе до пізнання цілого – воно навіть не дозволить пізнати самі ці фрагменти» [6; 1, с. 88-89]. Швидше, уявлення тут використовує образ, пов'язаний з ефектом голограми, коли будь-який фрагмент фотографії містить інформацію про цілу експозицію («ціле в кожній частині»).

М. Блок спирається на класичну субстанціальну метафізичну установку та віру в тотальність історичного процесу. Більш за все він філософ, коли говорить, що «деякі колективні уявлення, що зачіпають все соціальне життя в цілому, схожі – в найзагальніших рисах – у великого числа народів; мабуть, вони служать ознаками певного етапу розвитку тієї чи іншої цивілізації і змінюються разом з цими цивілізаціями ... ці великі ідеї, притаманні всьому, або майже всьому людству, отримують, зрозуміло, в різних кінцях світу і при різних обставинах саме різне втілення» [2]. Залишаючись при цьому істориком, що з'єднує «глибинні причини» з випадковими обставинами, за швидкоплинною історією подій Блок намагається розгледіти стійке та незмінне.

Цим закликом, який вважається програмним для традиції «Анналів», М. Блок прокладає через епоху тимчасових інтересів, екзистенціальної унікальності і постмодерністської мозаїчності місток до того інтересу, який відродиться в програмі досліджень «історії пам'яті». Все, що можна виявити і визначити як пов'язане з людською унікальністю і індивідуальністю в цьому дослідженні обмежується авторським висновком про те, що сакральний ритуал чудесного вилікування монархами в Європі був спрямований на конкретну людину, полегшення індивідуального страждання, а не на досягнення загального благополуччя, як це зазвичай мало місце в античності. Відносно власне пам'яті М. Блок небагатослівний. Він переконаний в її ненадійності, «вона вибіркова і тому здається мені не дуже справедливою» [2]. Однак пам'ять незамінна, тому що «глибинні шари історії є, можливо, і найнадійнішими». В епохи високої динаміки виникає потреба сконцентруватися на стійкому, яке і доводиться шукати в минулому, коли соціальний ритм не відрізнявся стрімкістю.

Пам'ять традиції в цьому випадку набуває, на думку М. Блока, вирішальне значення. Будь-яке починання «брало перемогу в тих випадках, коли знаходило підтримку в сильних і старовинних колективних уявленнях» [2]. У цієї рятівної функції пам'ять минулих традицій, про яку говорить М. Блок у своїй ранній роботі, неодноразово буде використана в повній динаміці і протиріч історії ХХ століття. Те, що пам'ять традиції ненадійна, в цьому випадку стає умовою збереження самої цієї традиції. Виникнувши в певних соціально-історичних умовах, традиція напевно б втратила свою привабливість той час, як ці умови змінилися. Але кожне нове покоління вкладає в традицію щось своє, деформує її під нові умови аж до невпізнання, але все-таки зберігає. Ймовірно, така модернізована традиція «перестає бути для нас джерелом

відомостей про середовище, яка її породило», проте, вона дозволяє легітимізувати новації. При цьому, великою помилкою, на думку М. Блока, було б вважати, що «відбір» корисних традицій, як помилково вважали «літератори», можна проводити штучно, свідомо, відповідно до чиєїсь суб'єктивної волі. Цікаво, що вихідна гіпотеза, яка народилася у М. Блока в окопах першої світової війни, робить ставку на найміцніші традиції і уявлення колективної свідомості, що звільняються від ідеологічного нальоту пізніх епох в екстремальній ситуації, що саме й дозволяє подолати велику тимчасову дистанцію, і не тільки претендувати на об'єктивне вивчення минулого, а й передбачити найбільш стійкі пріоритети в майбутньому.

По аналогії з М. Блоком, що використовує в якості початкової базової інтуїції презумпцію, яка передбачає, що не можна пояснювати віру народу в чудо лікування монархом страждених від золотухи тільки забобонністю і неосвіченістю середньовічної людини, будемо виходити з того, що величезний інтерес західноєвропейських дослідників до проблематики «історії пам'яті» повинен мати більш вагомий підстави, ніж мода чи випадкова кон'юнктурність. Спори про один предмет, згідно М. Блоку свідчать про об'єктивну спільність проблеми [1, с. 105].

Стаття М. Блока «Колективна пам'ять, традиція і звичай щодо книги, яка нещодавно вийшла в світ» в «Журналі історичного синтезу» [9, р. 73–83] є його першою реакцією на публікацію книги М. Хальбвакса «Соціальні рамки пам'яті» (1925). У цій роботі Хальбвас намагається пояснити спосіб існування минулого у свідомості. М. Блок пов'язав висновки, отримані в книзі М. Хальбвакса, з механізмом перенесення індивідуального ментального досвіду на колективну свідомість. Якщо у А. Бергсона сні людини і є прояв пам'яті, то, згідно з Хальбвасе, ці явища не зводяться один до одного, тому що «в снах картини минулого фрагментарні, недостатньо пов'язані між собою і з залишком минулого, щоб бути визнаними як спогади» (р. 75). Спогад, згідно М. Блоку, – це не пасивне споглядання картинок, а «по суті, є відновленням минулого», і воно можливе тільки на основі матеріалу (понять, форм мови тощо), підготовленого багатьма іншими людьми. Будь-яка пам'ять, згідно М. Блока, – це зусилля відновлення. «Категорії соціального походження дозволяють нам локалізувати картини минулого в часі і в просторі, назвати та зрозуміти їх» [9, р. 75]. Соціальний вплив на індивідуальну пам'ять людина відчуває навіть уві сні. Пам'ять, що поповнюється суспільством, задає соціальні рамки для індивідуальних фактів. Тут очевидний висновок не про онтологічне існуючу соціальну (групову) пам'ять, а про соціальну детермінацію індивідуальної пам'яті. Так зазвичай і інтерпретували сучасники зміст терміну «соціальна пам'ять» у Хальбвакса. Блок цитує обережне припущення Хальбвакса «в певному сенсі можна сказати, що вона є лише частиною і тільки аспектом пам'яті групи (р. 196)».

Однак сам М. Блок вважає за краще говорити про «колективну пам'ять» як про колективні «уявлення» або про «свідомості», а не реалії, на зразок індивідуальної пам'яті, тобто номінально в силу недостатньої обґрунтованості зворотного. Значне число суспільствознавців, завдяки Дюркгейму, «протягом

останніх років нас привчили до пошуку частини «соціального» в «індивідуумі»... Ми вільно вимовляємо слово «колективна пам'ять», але не слід забувати, що як мінімум одна частина феноменів, які ми позначаємо таким чином, є просто фактами спілкування між індивідуумами» [9, р. 79]. Питання про онтологію соціальної пам'яті стає ключовим для визначення евристичної значимості цього метафізичного конструкту.

Блок акцентував увагу на особливо важливій для нього думці, при цьому явно посилюючи сенс, вкладений Хальбваксом. Традиції колективної пам'яті та актуальні ідеї справжнього, пов'язані між собою, є підставою будь-якого суспільства. «Суспільство інтерпретує або навіть знає минуле тільки через сьогодення, і до того ж сьогодення має для нього конкретний зміст і емоційну цінність тільки тому, що після нього проглядається деяке продовження» [9, р. 76]. Цей лейтмотив Блока послідовно їм відтворювався в наступних роботах, однак залишався двозначним і навряд чи може розглядатися як виразний методологічний прийом. Він бачить в матеріалі книги проблеми, які практично обходив М. Хальбвакс, але які він має намір переадресувати історикам, саме переадресувати, інтуїтивно передбачаючи їхню соціальну значимість. «Яким чином колективні спогади переходять від покоління до покоління в одній групі?» [9, р. 78]. Блок зауважує з цього приводу, що «для того, щоб соціальна група, тривалість якої перевищує життя людини, “згадувала”, недостатньо того, щоб різні члени, що входять до її складу, в певний момент зберігали в своїх умах уявлення щодо минулого групи; також необхідно, щоб найстаріші члени не відмовлялися передавати ці уявлення більш молодим» [9, р. 79]. Загалом, позиція М. Блока щодо питань, сформульованих Хальбваксом, не може свідчити про її послідовність

М. Блок в «Феодалному суспільстві» (1939, 1940) звертає увагу на наступні обставини: «час відігравав незначну роль аж до ХІХ ст., не було ні засобів вимірювання, в документах часто дата відсутня, різнобій обчислення» [3, с. 148]; латинська мова спонукала до приблизної визначеності та точності понять [3, с. 142]; практика юридичного прецеденту сприяла тому, щоб минуле реконструювалося «таким, яким воно повинно бути» [3, с. 154]; «проблема епосу належить до найбільш спірних ... в більш загальному сенсі відкриває плідні перспективи, – в плані колективної пам'яті» [3, с. 154].

Остання і одночасно програмна робота М. Блока «Апологія історії», написана в 1941–42 рр. конкретизує і закріплює інтуїції раннього часу. У цій роботі Блок надає хиткий, але цілком достатнє підґрунтя для притягнення його історіографічних роздумів до різних суспільствознавчих наукових відгалужень. Цілком нейтральний пафос М. Блока: не обмежуватися теоретичними конструктами, не відриватися від реальної практики людського життя, виражений у відомому фрагменті: історія – наука про «людей у часі» [1, с. 29], був оголошений незаперечним свідченням «антропологізму» її автора. Надалі, однак він продовжує свою думку про те, що зв'язок епох важливіше їх відмінності, про тотальність «всесвітньої історії».

Історичне пояснення, згідно М. Блока, не обмежується пошуком початку або витоків, а спрямоване на виявлення необхідності, на пояснення

«приживлюваності» явища в певному місці, в певний час, з огляду на високу інерційність і континуальність соціальних традицій. Найменше в цій роботі автор дає привід для інтерпретації його думок в дусі мінливості та унікальності суспільства, людини та її свідомості: «і в людських істотах існує якийсь постійний фонд ... навіть щоб зрозуміти, чим вони є в цей саме момент, даних досвіду буде недостатньо ... Дані одиничного досвіду завжди безсилі для виявлення його ж компонентів і, отже, для його тлумачення» [1, с. 27].

Висновки і перспективи подальших розвідок. М. Блок – прихильник колективного дослідницького проекту. Сама по собі безладна пам'ять людства, проте, зберігає і накопичує способи вибудовування свого власного матеріалу. Справедливе недовіру в цій роботі М. Блок відносить до індивідуальної і колективної пам'яті, якщо вона не закріплена на стійкому носії.

Знаменита цитата Бернарда Шартрського вказує, згідно М. Блоку, на фундаментальну вкоріненість суспільної свідомості в пам'яті про попередній зміст: «Ми подібні карликама, що посіли на плечах велетнів; ми бачимо більше і далі, ніж вони, не тому, що володіємо кращим зором, і не тому, що ми їх вище, але тому, що вони нас підняли і збільшили наш зріст своєю величиною» [1, с. 246]. Суб'єктивізм в рівній мірі притаманний як минулому через його недостовірність, так і сучасному через його суб'єктивну значущість. Але минулому властива інерція. Об'єктивність корениться в стійкому, субстанціальному, виникає з регулярності і зберігання сенсу «духу цивілізації», з пояснення необхідності всередині його часу, що зберіг досвід минулого.

Блок закликає вивчати знаки з минулого, «сліди минулого», тобто «доступні нашим почуттям знаки», залишені феноменом. Саме знаки і зберігаються історичною пам'яттю, тому що уявлення не могли зберегтися у нащадків, вони не бачили їх прообразу. Аналіз історичної пам'яті в основі своїй стає уможливленим. Однак самого системного аналізу історіографічних основ М. Блок не розробив. Акцентування уваги на семантиці знака не може ігнорувати поняття пам'яті. Власне «пам'ять» (на відміну від спогаду) і є в широко відомій гегелівській інтерпретації «перехід від діяльності уявлення до мислення» – «відтворення імені», тобто знаків простих, нерозкладних зображень, зміст яких не даний, а кожен раз дається, «сущє як ім'я потребує іншого, в значенні інтелігенції, яка його представляє, щоб бути предметом, істинною об'єктивністю ... ми мислимо за допомогою імен» [5, с. 301-302].

Можливо, корелятивність думок Блока і Гегеля по ряду питань заслуговує на більшу увагу. Як зауважив А. Я. Гуревича, Блок виступив за можливість об'єктивного пізнання історії не стільки на ґрунті пошуку самоочевидних, достовірних джерел (тобто зовнішніх підставах – критика джерел), а на основі дослідження самої історичної думки (тобто іманентних підставах). У зв'язку з чим його підхід часто відносять до феномологічного [6, с. 191]. Але цей методологічний посил Блока був занадто багатозначним і потонув в масі суперечливих інтерпретацій.

Лідери першої хвилі традиції «Анналів» бачили предметом загальну, «глобальну історію» не в сенсі всеосяжного синтезу, а в сенсі утримання системної єдності, пов'язаності, в якій історія не розпадається на релігійну,

економічну, політичну та інші окремі історії. А утримується незмінною традицією, що зберігається соціальною пам'яттю, колективним менталітетом. На наступному етапі Ф. Бродель посилив цю позицію. До економічного та соціального друге покоління «Анналів» додало культурне. Найбільш проблемним в концепції Ф. Броделя залишилася зв'язок «тривалостей».

У колективній свідомості, згідно Ф. Броделю, змінюється повсякденність, але сильні традиції та спогади. Людство «живе переважно в рамках власного досвіду і в міру руху поколінь виявляється в пастці своїх колишніх досягнень» [4, с. 68], зміни відбуваються тільки «в верхніх, єдиних по-справжньому рухомих його структурах» [4, с. 597]. В цьому плані третій етап «Анналів», незважаючи на запевнення Ж. Ле Гоффа, принципово дистанційований від концептуальних основ своїх попередників. «Історична антропологія (Ле Гофф) виділяє риси відмінності людини іншої епохи і іншої культури від людини наших днів» [6, с. 225].

1. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка / Марк Блок ; [Пер. с франц. Е. М. Лысенко]. – М. : Наука, 1986. – 256 с.
2. Блок М. Короли-чудотворцы: Очерк представлений о сверхъестественном характере королевской власти, распространенных преимущественно во Франции и в Англии / Марк Блок ; [Пер. с франц. В. А. Мильчина]. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1998. – 712 с.
3. Блок М. Феодалное общество // Блок М. Апология истории, или Ремесло историка / Марк Блок ; [Пер. с франц. Е. М. Лысенко]. – М. : Наука, 1986. – С. 122-181.
4. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв. / Фернан Бродель ; [Пер. с франц. Л. Куббель]. – Том 1. Структуры повседневности: возможное и невозможное. – М. : Прогресс, 1986. – 623 с.
5. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук в очерке / Георг Вильгельм Фридрих Гегель ; [Отв. ред. Е. Ситковский]. – Т. 3: Философия духа. – М. : Мысль, 1977. – 471 с.
6. Гуревич А. Я. М. Блок и «Апология истории» / А. Я. Гуревич // Блок М. Апология истории, или Ремесло историка. – М. : Наука, 1986. – С. 182–231.
7. Гуревич А. Я. Марк Блок и историческая антропология. Послесловие / А. Я. Гуревич // Блок М. Короли-чудотворцы: Очерк представлений о сверхъестественном характере королевской власти, распространенных преимущественно во Франции и в Англии. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1998. – С. 667-578.
8. Ле Гофф Ж. Предисловие / Ж. Ле Гофф // Блок М. Короли-чудотворцы: Очерк представлений о сверхъестественном характере королевской власти, распространенных преимущественно во Франции и в Англии ; [Пер. с франц. В. А. Мильчина]. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1998. – С. 11-57.
9. Block M. Memoire collective, tradition et coutume a propos d'un livre recent / M. Block // Revue de synthese historique. – 1925. – Т. 40. – Р. 73–83.

1. Blok M. Apologiya istorii, ili Remeslo istorika / Mark Blok ; [Per. s frants. E. M. Lyisenko]. – M. : Nauka, 1986. – 256 s.
2. Blok M. Koroli-chudotvortsyi: Ocherk predstavleniy o sverh'estestvennom haraktere korolevskoy vlasti, rasprostranennyih preimuschestvenno vo Frantsii i v Anglii / Mark Blok ; [Per. s frants. V. A. Milchina]. – M. : Shkola «Yazyiki russkoy kulturyi», 1998. – 712 s.
3. Blok M. Feodalnoe obschestvo // Blok M. Apologiya istorii, ili Remeslo istorika / Mark Blok ; [Per. s frants. E. M. Lyisenko]. – M. : Nauka, 1986. – S. 122-181.
4. Brodel F. Materialnaya tsivilizatsiya, ekonomika i kapitalizm XV–XVIII vv. / Fernan Brodel ; [Per. s frants. L. Kubbel]. – Tom 1. Strukturyi povsednevnosti: vozmozhnoe i nevozmozhnoe. – M. : Progress, 1986. – 623 s.
5. Gegel G. V. F. Entsiklopediya filosofskih nauk v ocherke / Georg Vilgelm Fridrih Gegel ; [Otv. red. E. Sitkovskiy]. – T. 3: Filosofiya duha. – M. : Myisl, 1977. – 471 s.
6. Gurevich A. Ya. M. Blok i «Apologiya istorii» / A. Ya. Gurevich // Blok M. Apologiya istorii, ili Remeslo istorika. – M. : Nauka, 1986. – S. 182–231.
7. Gurevich A. Ya. Mark Blok i istoricheskaya antropologiya. Posleslovie / A. Ya. Gurevich // Blok M. Koroli-chudotvortsyi: Ocherk predstavleniy o sverh'estestvennom haraktere korolevskoy vlasti, rasprostranennyih preimuschestvenno vo Frantsii i v Anglii. – M. : Shkola «Yazyiki russkoy kulturyi», 1998. – S. 667-578.
8. Le Goff Zh. Predislovie / Zh. Le Goff // Blok M. Koroli-chudotvortsyi: Ocherk predstavleniy o sverh'estestvennom haraktere korolevskoy vlasti, rasprostranennyih preimuschestvenno vo Frantsii i v Anglii ; [Per. s frants. V. A. Milchina]. – M. : Shkola «Yazyiki russkoy kulturyi», 1998. – S. 11-57.
9. Block M. Memoire collective, tradition et coutume a propos d'un livre recent / M. Block // Revue de synthese historique. – 1925. – T. 40. – P. 73–83.

Добролюбська Юлія Андріївна, доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії та методології науки
Південноукраїнського національного педагогічного університету імені
К. Д. Ушинського, (Україна, Одеса), jdobrol@ukr.net